

DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT SEMPOZYUMU

18-19 Kasım 2009

TEBLİĞLERİ

İSTANBUL 2010

DÂRÜLFÜNÜN İLAHİYAT FAKÜLTESİ'NDE OKUTULAN FIKİH TARİHİ DERSİ VE MUHTEVÂSİ

Ahmet Hamdi FURAT*

1900 yılında kurulan Dârülfünûn, bünyesinde bulundurduğu "Ulûm-ı Âliye-i Diniye" şubesi sebebiyle din eğitimi tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Esas itibarıyla bu kurumun kurulmasında, bu tarihten 16 yıl önce, 1884 yılında açılması planlanan Ulûm-i Diniye Mektebi'nin rolü bulunmaktadır. Fakat bu mektebin açılması, Dârülfünûn'un bünyesinde kurulması arzusuyla tehir edilmiştir¹.

Dârülfünûn Mazbatasında, bu müessesede *tefsir, hadis, usûl-i hadis, fıkıh, usul-i fıkıh, ilm-i kelam, tarih-i din-i İslam* derslerinin okutulacağı belirtilmiştir. Bu derslerden tefsir dersi, dört yıl boyunca haftada 3 saat okutulurken, tarih-i din-i İslâm dersi hâricindeki dersler haftada iki saat, tarih-i din-i İslâm ise birinci yılda iki, kalan üç sene de ise haftada bir saat okutulmaktaydı. Haftada iki saat okutulan derslerden Fıkıh Usulünü Musâ Kâzım, Fıkıh Dersini ise Alâiyeli Ahmet Hamdi Efendi okutmaktaydılar².

Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi açısından önemli tarihi noktalardan birisi de Maârif Nâzırı Emrullah Efendi tarafından 4 Cemaziyelevvel 1330/8 Nisan 1328 yılına hazırlanan talimât-nâmedir. Bu talimât-nâmede Ulûm-ı Şer'îye Şubesi takımlara ayrılmıştır. Bu takımlar, Tefsir ve Hadis Takımı, Kelam Takımı, Felsefe Takımı, Fıkıh Takımı, İlm-i Ahlâk-ı Şer'îye ve Siyer Takımlarıdır. Bunlardan fıkıh takımındaki dersler şunlardır: *Usûl-i Fıkıh, İlm-i Hilâf, Fıkıh, Târih-i İlm-i Fıkıh, Hikmet-i Teşri'*dir. Bu derslerden, Târih-i İlm-i Fıkıh ve Hikmet-i Teşri, İslam Hukuku Tarihinde ilk defa okutulmaktaydı. Bunun hemen akabinde 10 Nisan 1328 (23 Nisan 1912)'de Maarif Nezaretinin isteği ile Edebiyat ve Şer'îye şubeleri için yeni bir program hazırlanmaya başlanmıştır. Bu meyanda Şubenin adı Ulum-ı Şer'îye olarak değiştirilmiş ve Ulum-ı Fıkıhiye ve Ulum-ı Kelamiye şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Kelam kısmında fıkıhtan Usul-i Fıkıh, Fıkıh, Hikmet-i Teşri dersleri yer almaktaydı³.

Bu mazbatada fıkıh kısmı ile ilgili olan kısım şu şekildedir:

Ulûm-ı Fıkıhiye Kısmı: Tefsir-i Şerif, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Ahlâk, Târih-i Fıkıh, Hikmet-i Teşri', Siyer-i Nebevî, Târih-i Din-i İslam, Ahlak-ı Şer'îye ve Tasavvuf, Muhtasar Felsefe, Edebiyat-ı Arabiyye, Edebiyat-ı Fârisiyye, Fransızca derslerini muhtevi olacak ve müddet-i tahsili keza dört seneden ibaret bulunacaktır. Tefsir-i Şerifle Hadis-i Şerif, Hikmet-i Teşri, Tarih-i Din-i İslam, Siyer-i Nebevî, Ahlak-ı Şer'îyye ve Tasavvuf, Edebiyat-ı Arabiyye ve Fârisiyye, Fransızca derslerinin her iki kısımda müştereken tedrisi münasip görülerek, İlm-i fıkıhın birinci seneden müştereken kavâid-i fıkıhiye suretiyle tedrisine ve kısm-ı fıkıhiyede her senede mufassalan okutulmasına ilm-i usul-i fıkıhın müştereken birinci senede alâ vecih-i icmâl itmamıyla ulûm-ı fıkıhiye kısmının her senesinde ayrıca mufassalan gösterilmesine karar verilmiştir. Ulûm-ı fıkıhiye kısmında arz olunan müşterek derslerden mâada fıkıh-ı şerife husûl-i mümârese için ikinci seneden itibaren son senede ikmâl olunmak üzere "Hidâye" nin tedrisine ve Usul-i fıkıhın ikinci senden itibaren son sınıfa kadar mufassalan tedris edilmesine karar verilmiştir. Bundan mâada asıl Ulûm-ı İslamiyye'den olup maatteessüf şimdîye kadar ihmal edilen ve münkariz ve gayri münkariz olan mezâhib-i muhtelif-i İslamiyye arasında ihtilafâtın beyan ve mukayesinden bahis olan İlm-i hilâfın ibyası bu kısım için elzem ve ulûm-ı fıkıhiyenin âtiyen mezâhib-i İslamiyye'de kesb-i ehemmiyet etmesine mebde' olmak üzere ihdâsı ehemm görülmüştür. Bunun için birinci senede Muhtasar-ı Tahavi ile ayrı saatte tatbikatıyla beraber eshab-ı ihtilafat-ı fıkıhiye gösterilecek ve yine atıyede mesâil-i hilâfiyye alâ kadri'l-imkan tafsil edilecek ve bu senelerde İbn-i Rüşd'ün "Bidâye"si takip olunacaktır. Bir de fıkıhın sebebi ve keyfiyet-i zuhur ve intişarı ile fukahânın meslekleri ve tabakatı ve mesail ve kütüb-i fıkıhiyenin racih ve mercuh olanlarını beyan etmek üzere "Tarih-i fıkıh" namı ile bir ders ihdâs olunmuştur. Ulum-ı Kelamiyye Kısmı'nda mufassalan tedris olunacak felsefeye bu bu kısım talebesinin iştirak vakitleri müsait olunamayacağı nazâr-ı teemmüle alınarak bu sınıfa mahsus muhtasar surette felsefe tedrisi kabul olunmuştur⁴.

Mazbatada, fıkıh dersinin ve usul-i fıkıh derslerinin birinci sınıfta Kelâm şubesi ile beraber okutulması, ayrıca fıkıh şubesinin diğer senelerinde de mufassal okutulması belirtilmiştir. Yine ikinci seneden başlayarak fıkıh-ı şerife husul-i mümârese için Merginani'nin *Hidâye*'si ve yine aynı seneden başlayarak usul-i fıkıh okutulması karar-

* Yard. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ Zengin, Z.S. (2002) II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi, Ankara: Akça Yay., S.No 38-9.

² Zengin, 42.

³ Bu kısımda Fıkıh-ı Şerif'ten yalnız Kavaid-i Mevzua-i Fıkıhiye ile iktifa edilecek ve Usul-i Fıkıh muhtasaran ikmal edilecektir. ..Zengin, 57.

⁴ Zengin, 57.

laştırılmıştır. Bunun yanında ilm-i hilaf dersi için ise yazılan gerekçe dikkat çekicidir. Öncelikle İlm-i Hilâf'ın İslami ilimlerden olduğu fakat ihmal edildiği vurgulanmış ve ilm-i hilâfın, halen mevcut ve mevcut olmayan mezhepler arasındaki ihtilafların beyan ve mukayesesinden bahsettiği belirtilmiştir. Burada ilm-i hilaf dersi için "bu kısım için elzem ve ulum-ı fihhiyenin atiyen memalik-i İslamiye'de kesb-i ehemmiyet etmesine mebde olmak üzere" ifadesi vurgulanmıştır. Bu bağlamda birinci senede Tahavi'nin **Muhtasar**'ı ve İbn Rüşd'ün **Bidâyetü'l-Müctehid** eserinin okutulması kararlaştırılmıştır. Bunun için gerekçe olarak fikhî ihtilaflarının sebeplerini ve gelecekte hilâf meseleleri imkan ölçüsünde açıklanması gösterilmiştir. Bunun yanında "Tarih-i Fıkh" isimli yeni bir dersin konulması belirtilmektedir. Bununla ilgili kayıt ise fikhin ortaya çıkış ve yayılış sebep ve keyfiyeti ile fakihlerin meslekleri ve tabakatı ve fikhî meseleler ve kitapların racih (üstün gelen delil), mercuh(tercih edilmeyen görüş) olanlarını açıklamak üzere konulduğudur.

Bu Mazbata gereğince Edebiyat Şubesi Muallimleri Meclisi'nin 28 Mayıs 1328 (10 Haziran 1912) tarihli toplantısında Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi Fıkıh kısmı için hazırlanan programda tarih-i fıkıh dersi ikinci ve üçüncü senelerde haftada bir saat olarak okutulacaktır. Yine Edebiyat Fakültesi Muallimler meclisinin 19 Ağustos 1328 tarihli toplantısında görüşülen Ulum-ı Aliye-i Diniye Şubesi programına göre tarih-i fıkıh birinci sene, haftada bir saat olarak okutulacaktır. İsmail Hakkı Bey'in teklif ettiği ve Edebiyat Şubesi muallimleri Meclisi'nin 19 Ağustos 1328 (1 Eylül 1912) tarihli toplantısında kabul edilen programda Tarih-i Fıkıh son sene haftada bir saat olarak verilmekteydi. 1913 tarihli İstanbul Dârülfünûn'u talimatnamesinde ulum-ı şeriye şubesi için hazırlanan programda tarih-i ilm-i fıkıh dersi iki sömestir olarak okutulacaktır.⁵

Yukarıda sözü geçen fıkıhla ilgili dersleri veren hocalar ise şunlardır:

Hikmet-i Teşri', Manastırlı İsmail Hakkı,

Usul-i fıkıh, Hacı Hâfız Said Efendi, Abdüllatif Efendi, Asım Efendi.

Fıkıh, Sırrı Efendi, Hacı Hafız Said Efendi, Şakir Efendi,

Hilaf, Şakir Efendi,

Tarih-i Fıkıh, Kamil Efendi,

1914'de bu şube (Ulûm-ı Âliye-i Diniye) kapatılmıştır. İslah-ı Medârisle kurulan Darülhilafeti'l-Aliyye medreseleri bünyesinde bugünkü lisans eğitimi şeklinde düşünülebilecek⁶ Ali kısım olarak yer almaya başlamıştır. 1914'teki programda Tarih-i İlm-i Fıkıh birinci sınıfta bir saat olarak var. (fıkıh ve usul-i fıkıh dersleri ile birlikte) 1915, 1916, 1918, 1922'de ise bu ders yer almamıştır. Günümüzde yüksek lisans eğitime karşılık olabilecek⁷ Medresetü'l-Mütehassisin ise Fıkıh Şubesi için hazırlanan programda Usul-i Fıkıh, Fıkıh-ı Hanefi, Fıkıh-ı Mâliki, Fıkıh-ı Şâfiî, Fıkıh-ı Hanbeli, Hilaf ve Cedel, Mukayese-i Ahkam dersi ile beraber (birinci ve ikinci sınıflarda), 1922'de Fıkıh ve Usul-i Fıkıh şubeleri için hazırlanan programda ise Fıkıh-ı Hanefi, Fıkıh-ı Şafii, Fıkıh-ı Maliki, Fıkıh-ı Hanbeli, Usul-ı Fıkıh, Hilafiyat ile birlikte Tarih-i Fıkıh dersi yer almıştır (birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarda).

Cumhuriyet Döneminde Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. Maddesinde şu ifadeler ile İlahiyat Fakültesi açılmıştır: "*Maârif Vekâleti, yüksek diniyat mütehassısları yetiştirilmek üzere Dârülfünûn'da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imânet ve hitâbet gibi hidemât-ı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler kûşât edecektir*". 1924 yılı Nisan ayı başlarında Fakülte açılmış olmalıdır⁸. Bu dönemde 1925-26, 1926-27, 1927-28, 1930-31 öğretim yıllarında fıkıh tarihi dersi ise dört semestir olarak okutulmuştur. Burada Fıkıh tarihi dersinin fıkıh branşındaki tek ders olduğunun, bir başka ifade ile usul-i fıkıh, fıkıh, ilm-i hilaf ve hikmet-i teşri derslerin olmadığı vurgulanması gerekir. Fıkıh tarihi dersinin 1924 tarihinde Seyyid Bey, daha sonra ise İzmirli İsmail Hakkı tarafından okutulmuştur.

Fıkıh Tarihi dersinin Dârülfünûn İlahiyat Fakülteleri'ndeki serüveni hakkında bilgi verdikten sonra muhtevasının ortaya konulması amacıyla bu derslerde okutulan kitapları tanıtacağız:

Bu dersler için ilk okutulan eser *Târîh-i İlm-i Fıkıh* ismini taşımaktadır. Eserin muharriri soyadı kanunu ile "Miras" soyadını alacak olan dönemin Bâyezîd Ders-i Âmi ve Afyonkarahisar Mebusu Muhammed Kamil b.

⁵ Zengin, 65.

⁶ Zengin, 80.

⁷ Zengin, 80.

⁸ Zengin, 96.

Ahmed Rüşdi'dir. Kamil Miras'ın eserinin girişinde verdiği bilgiler bu dersin İslam Eğitim tarihinde ilk defa ihdas edilen bir ders olması sebebiyle önemlidir: Bu bilgilerin sadeleştirilmiş şekli şöyledir:

Fıkıh tarihi: bir özel bir tarihtir. Çünkü genel târîh; insan toplumunun ortaya çıkıp, gelişmesinden, bugünkü ümrân ve medeniyet haline gelinceye kadar geçirdiği değişiklikleri, durum ve olayların oluş zamanlarını tayin eden bir ilim olduğu için değişiklik ve inkılapları gerekli kılan bütün olayların temel çizgilerinden babs, genel tarihin mevzuunu oluşturur.

İnsanlık medeniyeti âleminde hâkim olan hukuk ve kanunlar ile sanat ve edebiyat gibi ilim kollarının her birini ortaya çıkış, yayılması, gelişimi, konu ve mahiyetlerini, değişiklik ve inkılapları gerekli kılan harp ve fetihlerin her birinin müfredatını beyan da özel tarihlere ait konulardır. Bunun için san'ata, her asra, her kavme, her olaya mahsus olmak üzere bir takım özel tarihler yazılmıştır ki, öniine getirip açıkladığımız "fıkıh tarihi" de bunlar arasında bir özel tarihtir.

Fıkıh tarihinin özelliği son dönem fıkıhı tarafından fer'i hükümlere tahsis olunmasına göredir. Yoksa İslam'ın ilk dönemlerinde amelî, itikadî, vicdanî hususların genelinde hâkim ilim olarak kullanılmasına bakılırsa fıkıh ilmi, din ve şeriat ilmi demek olur. Fıkıh tarihi de genel tarihten sayılır. Çünkü eski medeniyet ve geçmiş dinler İslam şeriatı ile son bulur ve günümüz medeniyeti onlardan ortaya çıkar. Böyle eski tarih ile son asırlar arasında bir râbita olan bir yüce dinin ve ona dair olan ilmin tarihi elbette en mühim tarih-i umumilerden sayılır.

Fıkıh tarihine âit olan meseleler, diğer ilimlerin konuları gibi pratik bir şekilde şimdiye kadar tanzim ve telif olunmuş değildir. Vaktiyle fakihler tarihi olmak üzere çeşitli mezhep fakihlerine dair ayrı ayrı birkaç tabakat kitabı yazıldığı halde fıkıh tarihi mevzuuna âid olan mesâil, diğer ilimler mebâbisi gibi amelî bir surette şimdiye kadar tanzim ve telif olunmuş değildir. Vaktiyle fakihler târihi olmak üzere çeşitli mezhepler fakihlerine dâir ayrı ayrı birkaç tabakât kitapları yazıldığı halde fıkıh tarihinin mevzuu hesabına girebilecek meseleler ve mebhâsler bazen fıkıh meseleleler meyânında bazen de kütüb-i fıkhiyye mukaddematında hikmet-i teşri'e âid müellefât ile siyer kitapları ve sâirede tebe' olarak zikr olunmuş kalmıştır.

Hâlbuki İslamî hükümlerin vaz' keyfiyeti ve naklinden ve çeşitli mezheplerin oluşum şekli ve intişârından babs eden fıkıh tarihinin ne derece ehemmiyet sahibi olduğu, mevzuun ehemmiyeti ile malûmdur. İşte şu ehemmiyete mebnidirki geçen sene Dârülfünun-ı Osmânî Ulûm-ı Şer'iyyesi şubesi programının ihtiyâc-ı hal ve zamanla mütenâsib bir surette ta'diline teşebbüs olunduğunda "tarih-i fıkıh" dersi de programa vaz' olunmuştur.

Vâki'an fıkıh tarihine dâir olan mesâ'il ve malumatı bir araya toplayıp ilim hâline koymak büyük bir vukûfa ve ciddi bir sa'y ve tetebbü'e tevakküf ederse de aczimi itirâf ve çalışacağıma itimâd ederek bu müşkil vazîfeyi deruhde ettim. Tevfik ise cenâb-ı Hak'k'dandır.

Târîh-i fıkıh, terkîb-i izâfî halinde fenn-i mahsusun alemi oluyor. A'lâm-ı mürekkebeyi tarif ve tayin ise evvela terkib-i mezkûru teşkil eden cüz'-i maddileri izahla olur. Buna mebnî tarih-i fıkıhın ma'nâ-yı lakabisini tehir ile izafetin izafetin tarafeynini ve muzâf olan tarihe âid bazı mertebe-i beyânât sebke ettiğinden muzâf ileyh fıkıhın tarif ve mevzuunu beyân ediyoruz.

Fıkıh Târîhi

"Fıkıh Tarihi" ilmi İslam ahkâmının vaz' şekli, zabtı ve nakil şekli ve istinbatı ile çeşitli mezheplerin oluşum ve yayılıştından bahseden bir ilimdir.

Önemi: fıkıh tarihi şer'i kanunların vaz' şekli ve zabtına ve sababiler ve tâbiin taraflarından bir diğerine ve seleften halefe nasıl tam bir özenle nakel olunduğuna dâir yararlı bilgiler verir. Sonra din imamları (Allah kabirlerini nurlandırın) hükümlerin istinbatı hususunda akılları hayrette bırakacak bir halde güç sarf ettiklerini ve bu konuda ne derecelerde riyyet ve basiret iltizam buyurdıklarını ümmetin öniine sunarak uyulması gereken bir örnek gösterirler.

Kâmil Miras'ın Eserinin Birinci cildi (112 sayfa, 1329-1330, Bu eser tarafımdan sadeleştirilmiştir. İstanbul 2007) başlıkları şu şekildedir:

Şer'i Ahkâmın Vaz Şekli ve Vahyin Mahiyeti; Sababenin Zabıt ve Nakil Suretleri, Haber-i Vahidin Hücciyeti, Hadislerden Şer'i ahkâmın istinbatı, Hadislerden Şer'i Ahkâmın İstinbatı, Kitab ve Sünnetin Cem ve Tabriri, Hadislerin Toplanması, Hadis Tabricinin İnkataı, Fıkıhî Me'haşlar, Asli mehaşlar, Kitab, Sünnet, İcma, Kıyas, Fıkıhî Mehaşlar, istihsan, Amel-i Ehl-i Medine, Şer'u men kablena, Örf, İlk Üç Hicri Asır, Birinci Asırda İlm-i Fıkıh, Sababiler Arasında Feri Meseleler İhtilaf, Sababenin İhtilaf Sebepleri, Sababilerin Fakihleri, Sababi Fakihlerin Meşhur Fetvaları, Ebu Bekir es-Sıddık, Ömer el-Faruk, Osman b. Affan el-Kureşî el-Emevi, Ali b. Ebi Talib, İbn Mesud, Abdullah b. Abbas el-Muttalibi el-Hâşimi, Abdullah b. Ömer b. el-Hattab, Zeyd b. Sabit el-Ensari en-Neccari, Hz. Aişe.

İkinci cild Fıkaha-i tabiün, Alkame, Esved, Mesruk, Şurayb, Nebai, Hammad, Ebu Hanife, Şabi, Hasan Basri, Said b. el-Müseyyeb, Ata b. Ebi Rebab, Mekhul, Taurus b. Keysan, Rabiatu'r-Re'y, İkinci Asır, Fıkıh ilminin tedvini, İslam'da Kazâ, Örf ve Adat, Tebe-i tabiün fakihleri, İmam Malik ve Mezhep-i Maliki, Süfyan Sevri, İbn Ebi Leyla, Evzai, Müslim b. Halid, İmam Ebu Yusuf, İmam Muhammed, İmam Züfe, Dördüncü Asır Şafii ve Maliki Mezhepleri, Şafii Mezhebinin çıkış sebepleri, İstishab, Usul-i fıkıhın tedvini.

Seyyid Bey, *Tarih-i Fıkıh Dersleri*.

Darülfünun İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neşriyatından Aded 7 İstanbul Darulfunun Matbaası 1340. Sömestir I Forma 11. Mukarriri Darulfunun İlahiyat Fakültesi Reisi Seyyid Bey

Seyyid Bey sözlerine "*Dersimiz Tarih-i Fıkıh dersidir, Yeni bir dersdir. Bu ders bize fıkıhın, ahkam-ı fıkıhyenin safahat-ı tarihiyyesini gösterecektir. Esasat-ı fıkıhyenin kimler tarafından tabric olunduğunu, usul ve mesalike-i itibadiyenin ve binaen aleyh mezahib-i fıkıhyenin ne suretle takrir ve tesbit edildiğini bulsa ilm-i fıkıha kimler hizmet ettiğini ve fıkıhın ne vakit ne suretle bir ilim halini iktisab eylediğini bu dersle öğreneceğiz. Hakaik-i Şeriyeyi hakıyla anlamak hususunda bu dersin pek büyük hizmeti olacaktır. Hadd-i zatında ilim olmak itibarıyla pek kıymetli olan bu ders, hakaik-i şeriyeyi etrafıyla öğrenmek ve fıkıhanın içtihad-ı mütehalifesine ve menşelerine kesb-i vukuf etmek itibarıyla pek mühim ve pek nafi bir dersdir.*" ifadeleri ile başlamaktadır. (Tarih-i Fıkıh, 3)

Seyyid Bey daha sonra daha önce bu esere luzum görülmediğinden bu isimli bir eserin vucuda getirilmediğinden bahsetmiştir. Bu babda daha önce kaleme alınan tabakât eserlerinin fıkıh tarihi eserleri olmadığını belirtmektedir. Bu bağlamda batıda her fennin tarihlerinin bulunduğunu bunun ilmi terakkiyi gösterdiğini kaydetmektedir. (Tarih-i Fıkıh, 4)

Seyyid Bey şu ifadeleri kullanmaktadır: "*Şu halde tarih kelimesi fıkıha izafetle (tarih-i fıkıh) dediğimiz zaman fıkıhın, hukuk-ı İslamın ta Peygamber zamanından itibaren geçirdiği safahatı göstermek iktiza eder. Hem de ale'l-umya gelişi güzel değil bütün vesai ve delaletle beyan etmek icab eder. Bütün bunlar tarih-i fıkıhın vazifesidir. Lakin demin dediğim gibi maatteessif eslaf-ı kıram tarafından bu babda bize rehberlik edecek doğrudan doğruya mehaç olacak bu yolda bir tarih-i fıkıh kitabı yazılmamıştır*" (Tarih-i Fıkıh, 4)

Seyyid Bey, böyle bir eserin hazırlanması için "*teracim-i ahvale, tabakat-ı fıkıhaya ve fıkıhanın akval-i muhtelifesine dair yazılmış olan asar ile bereber müteaddid tefsirlere, hadis, fıkıh ve tarih kitaplarına müracaat eder bu ders için lazım olan malumatı onların mebahisinden ve müteferrik yerlerinden toparlamak*" gibi bir ameliyeye işaret etmektedir.

Seyyid yukarıda bahsedilen hususlarla beraber "*İşte biz ... aczimizle beraber mücerred ilim aşkıyla memleket ve millet hizmet emeliyle bu zahmete katlanarak bu azim müşkilatı iktibama sarf-ı makderet edeceğiz.*" Seyyid Bey kaynak eksikliği sebebiyle eshab ve tabiine müteallik malumatı fıkıhyenin pek noksan olduğunu bunun sebebinin ise elde yeterli mehaçın bulunmaması olduğunu belirtmektedir". Ann için kusur bizde, himmetimizde değil elde kaynak bulunmamasından ve mevcut olan asar-ı ilmiyenin bu hususta ... olan malumatı kafi derecede cami olmamasındandır. Pek temenni ederimki bizden sonra gelenler bizim vâkıf olmadığımız asar-ı eslâfa muttali olurlarsa bu ders ve ilmi dâba mütekamül bir dereceye isal edeceklerdir. (Tarih-i Fıkıh, 5)

Seyyid Bey'in üslubunu belirttiği ifadeler de önem taşır. "*Tenkidatımızda samimiyetten hüsn-i niyetten ve bir müderris ve müverribe layık olan taraflukran katıyyen ayrılacağımız fıkıhanın tabakat devr-i hayatını beyanda müteassab mezhebi hissiyatından tamamıyla tecerrüd ederek sabh-i Müslim'de mevcut enzîlu en-nase menazilebum hadis-i şerifi mantukunca her fıkıhi her alimi kendi mevki-i alisine iksada sarf-ı mesai edeceğiz. Ve minallabi et-tevfik*" (Tarih-i Fıkıh, 5)

Seyyid Bey'in eserin başındaki ifadeleri şu şekildedir:

Tarih-i Fıkıhın Mevzuu ve Saba-i Tedkiki

Herşeyden evvel dersimiz tarih-i fıkıhın saba-i tedkikini tahdid etmemi zaruridir. Bu da tarih-i fıkıhın mevzuunu yani tarih-i fıkıhın ne gibi mesailden bahs ettiğini tesbit etmekle hasıl olur. Bunun için de fıkıh tabirinden ne mana kastedtiğimizi v bu mefhumu derece-i şumulünü tebyin etmek icab eder. Şu halde fıkıh nedir? Ne gibi mesaili müstemildir? İşte evvel emirde bu sualin cevabını bilmemiz icab eder.

Fıkıh malumdurki arabi bir kelimedir. Lügat-i arabie filasıl manası anlamak demektir. Fehm de anlamak demektir. Lakin muhakkıkının beyanlarına göre aralarında fark vardır. Elfaz-ı müteradifeden değildir. Fehm alelilak sadece anlamaktır. Fıkıh ise iman ve itkan ile anlamak demektir. Bir şeyin ruhuna iç yüzüne ve bütün inceliklerine vakıf olmak demektir. ر ب حامل فقه غير فقيه nice fıkıh hamilleri (hafızları) vardırki fakih değillerdir hadis-i şerifinde bu manaya işaret vardır. Demek fakih olabilmek için yalnız ahkam-ı şeriyeyi sadece bilmek ve hafız etmek kafi değildir. Onları bikmet ve illetleriyle bilmek mekasid-ı şarii anlamak lazımdır. Ahkam-ı şeriyeyi .. bir surette bilen ve hafız edene alim denirse de fakih denmez. İlm ile fıkıh arasında umum ve husus-ı mutlak vardır. Fıkıh ehass, fıkıh eammdır. Binaen aleyh her fakih alimdir, her alim fakih değildir.

Şu izahat fıkıhın mana-yı lügavisine göredir. Mana-yı istilabisine gelince fıkıhın mana-yı istilabisini en evvel tarif eden fıkıh hanefi müessisi İmam A'zam Ebu Hanife Hazretleridir. Müşarun üleyh fıkıhı (marifetu'n-nefsi mal leh vema aleyha) diye tarif etmişlerdirki nefis-i insaninin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir demektir. Tabii fıkıhın mana-yı lügavisinde mevcut olan .. yani iman ile itkan ve fetanetle anlamak kaydı mana-yı istilabisinde de mülahaza olunur. Şu halde bu tarifin manası: fıkıh nefis-i insaninin lehine ve aleyhine olan şeyleri hakıyla delailyle illel ve esbabıyla bilmesidir.

Fıkıh lafzının ma-yı lügavisinde mülahaza olunan o kayd mana-yı istilabisine de imelbuğ olduğundan fukaha-yı Hanefiyenin üstadlarından olan İmam Fabrulislam usul-i fıkhıba dair kaleme aldığı eser-i güzününde fıkhın üç kısmı yani üç ciheti vardır. Biri ahkam-ı şer'iyyeyi bilmektir diğeri bu bilgiyi itkan etmek yani nusus-ı şer'iyyeyi ilel ve esbabıyla maksadlarıyla bilmek usul ve esasat-ı şer'iyyeyi furuıyla za'bi eylemektir. Üçüncü ciheti de bu bilgi ile amel olmaktır diyor. (ve men yu'te el-bikmete fekad utiye hayren kesiren: kime hikmet ita olunursa şüphesiz ona hayr-ı kesir ita olunmuştur. Ayet-icelilesinde hikmet lafızları da bu manada olduğu yani fıkh demek olduğunu beyan ediyor.

Fakat müşarun ileyh fıkhı ahkam-ı şer'iyyeye hasr ettiği için hikmete bu manyı vermesi bize doğru görünmüyor. Çünkü bu surette itikadiyatı hikmet mefhumundan hariç bırakmak lazım gelir ki hiç de doğru değildir. Lakin İmam-ı A'zam hazretlerinin tarifine nazaran fıkh ve hikmet lafızları elfaz-ı mütedavileden olabilirler. Çünkü o tarife göre fıkh, ahkam-ı şer'iyye ile beraber ahlakıyata ve itikadiyata da şamildir. Zaten Hazret-i İmam da o tarifden mana-yı şamili kasdetmişlerdir. Zira İmam-ı A'zam zamanında benüz ilm-i ahlak ve ilm-i kelim tedvin olunmamıştır. Fıkıh mefhumu hem ahlaka hem de itikada muteallik ahkama şamil add olunurdu. İşte İmam-ı A'zam hazretleri fıkhı kendi zamanlarındaki örf ve istimale göre tarif ederek fıkh nefsi insanıyetin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir demiştir. Ahkam-ı şer'iyyeyi bilmesidir dememiştir. Hatta itikadiyata dair telif etmiş olduğu risale-i meşhurelerine fıkh-ı ekber namını vermiştir. Filhakika insanın lehine ve aleyhine olan ahkâmın en mühimmi ve en büyüğü itikada dair olan ahkamdır.

Hikmete gelince hikmet lafzı muhtelif manalarda istimal olunur. Manası itikadiyata göre değişir. Mana-yı ahlaki sine göre hikmet nüve-i akliyenin itidali demektir ki; akl-ı selim demek olur. Bu itikad ile hikmet hakaik ve avakab-ı umuru bilmek mesalih ile mefasid beynini fark vbe temyiz etmek demektir. Allame-i Taftazani Telvih'de hikmeti nefsi insanıyetin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir diye tarif ediyor ki bu tarif İmam-ı A'zamın fıkhın mana-yı istilabisini hakkındaki tarifin aynıdır. Bunun içindir ki biz biraz evvel İmam-ı A'zamın fıkh lafzı hikmet lafzının müradifi olabilir dedik. Maa haşa hikmet fıkhıdan eammdır. Çünkü İmam-ı A'zamın tarifindeki ma lafz-ı Arabisinden ve Türkçesindeki şeylerden muradı ahlakıyat ve itikadiyata da şamil bir manada ahkam-ı şer'iyyedir. Taftazani'nin hikmeti tarifindeki şeylerden maksadı ne ise zikr olunan ahkam-ı şer'iyye ile beraber onların haricinde kalan alelumum nig u bed hayr u şer maslahat ve mefsedete şamil bir manadır.

El-hasil İmam-ı A'zam zamanında ve ondan evvel fıkh tabiri alebususs hakaik-i şer'iyyeyi ve makasid-ı şarii edillesiyil ilel ve esbabıyla bilmek manasında istimal olunurdu. Sonraları ahlaka ve itikadata dair olan ahkam-ı şer'iyye fıkhın ayrılarak başlı başına müstakil bir ilim olmak üzere tedvin edildi. İlm-i fıkhıba onların haricinde kalan ahkam-ı şer'iyyeye hasr u tahsis olundu. Bunu gören müteahhirin-i fukaha fıkhı tarif ederken İmam-ı A'zamın tarifine bir amelen kaydını ilav ettiler. Ve binaen aleyh fıkh marifetunnnefs ma leha vema aleyha amelen dediler. Yani fıkhı nefsi insanıyetin min cibetil amel lehine ve aleyhine olan ahkamı bilmesidir diye tarif ettiler.

Hakları da vardır. Çünkü müteahhirin zamanında ahlakıyat ilm-i tsavvıfa dahil olarak ilm-i fıkhıba ayrıldığı gibi itikadiyat da ilm-i kemal namıyla müstakil ve bütün bütün başka bir ilim olmuştur. Tarifler ise efradını cami ve ayyarını mani olmak iktiza eder. Bu mulahazaya mebni müteahhirin-i Hanefiyye ilm-i fıkhıba ayyarından temyiz etmek yani ilm-i ahlak ile hükm-i kelamı tarifden çıkarmak için imam-ı a'zamın tarifine dediğim gibi amelen / min cibetil amel kaydını ilaveye mecbur olmuştur. Bazı usul-i fıkh kitaplarında fıkh ahkam-ı şer'iyye-i fer'iyyeyi edille-i tafsilıyesinden bilmektir diye tarif olunmuştur. Bu tarif de evvelki tarifden başka bir şey değildir. Belki evvelki tarifin şekli diğeridir. Lafızlar tabirler başka başka ise de maksad ve netice birdir. İşte biz de dersimizde müteahhirin-i fukahanın tarifine göre ahkam-ı fıkhıba sahabat-ı tarihiyesini gösterecektir. Bütün tedkikat ve tettebbuatımız fıkhın son aldığı şekil dairesinde yani bu günkü şekli sahasında cerean edecektir. Bu izabattan şu netice çıkarıyoruz: dersimiz tarih-i fıkhın mevzuu ve saba-i tedkiki itikadat ve ahlaka müetallik ahkam haricinde kalan ahkam-ı fer'iyye ve mesail-i fıkhıbyyedir. İtikadiyat ile ahlakıyat saba-i tedkikimizden haricidir. Fakat şurasını arz ederim ki fıkhın son şekli dahi iki kısmı muhtevidir. Biri usul-i fıkh diğeri furu-i fıkhıba. Usul fıkh ilmi fıkhın esasatından usul-i mukarrere ve kavaid-i küllıyesinden bahs eder.

Furu-i fıkh ilmi de bu esasat üzerine teferru eden ahkam-ı fer'iyyeden bahs eder. Her iki kısım da tarih-i fıkh dersinin mevzuu ve saba-i tedkiki dahilindedir. Hulusa bugün fıkh demek hukuk-ı İslam demektir. Tarih-i fıkh da usul ve furuıyla esasat ve teferruatıyla hukuk-ı İslamın geçirdiği safabat-ı tarihiyyeyi ne suretle ve ne vakit zühur edip ne suretle ve hangi zamanda tekemmül ederek bir ilim halini iktisab ettiğini bildirecektir.

Acaba bu ilimler yani usul-i fıkh ve furu-i fıkh ilimleri ne vakit tedvin olunmuştur? Hazret-i Resul-i Ekrem efendimiz zamanında bunlar bir ilim olarak mevcut muydu? Yoksa sonradan mı tedvin olunmuştur? sonradan tedvin olunmuş ise kimler tarafından tedvin olunmuştur? İşte derslerimizde bu suallere cevap vermeğe çalışacağız. Bu suallere doğru cevap verebilmek için fıkhın safabat-ı tarihiyyesini ber vech ati altı devreye taksim edeceğiz.

Eserin bölümleri şu şekildedir:

Devr-i risalet, Devr-i eshab, Devr-i tabiin, Devr-i müctehidin, Devr-i muharricin, Devr-i mukalidin, Devr-i risalette fıkh, İslamiyette İtikad, Ahlakıyat, İslamiyette Hukuk, -I- Muamelata Dair Esasat-ı Şer'iyye, Hak ve nazar-ı şari'de hak mefhumunun suret-i telakkisi, Hukuk-ı İlah, Hukuk-ı İbad, Adalet, ref-i zarar, nefsi tagrir, ukud ve şuruta riayet, örf ve adet,

münakebat, nizam-ı buyut, nizam-ı tevarüs, nizam-ı muamelat, ehadis-i ahkam, ictihadatın cereyan ettiği yerler, imamet, kazâ, ifta, ictihadat, fıkıh-ı ekber ve fıkıh-ı vicdani, Devr-i sani, Cem-i Kur'an Kitab, Sünnet, İctihad v Kıyas, ihtilafat-ı fıkıhye, evzan-ı fıkıhye.

Bu eser sadece iki bölümü içermektedir. Diğer bölümleri elimizde bulunmamaktadır. İkinci bölüm Hudari'nin *Tarih-i Teşri-i İslami* eserine benziyor.

Fıkıh Tarihi, İzmili İsmail Hakkı.

Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfunun'u İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neşriyatından. Fıkıh Tarihi Müderris-i Muhterem İzmirli İsmail Hakkı Bey Efendi Hazretlerinin takrirleridir. İstanbul Darülfunun Matbaası 1341

Tarih-i Fıkıh: ahkamı fıkıhyenin teşri-i İslamiyenin edvar-ı tarihîyesini bildirir bir ilm-i celildir. Mevzuu fıkıhın mevzuu gibi efal-i mükellefendir. Yalnız fark fıkıhda fıkıhda efal-i mükellefine terettüb eden ahkam-ı şerîyye evab üzere beyan olunur. Tarih-i fıkıhda ise ahkam-ı şerîyyenin vaz ve zabtı esasat-ı fıkıhyenin tabrici usul ve mesalik-i fıkıhyenin takrir ve tertibi mezahib-i fıkıhyenin takrir ve tesbiti mezahib-i fıkıhyenin tesis ve intişarı hukuk-ı İslamiyenin asr-ı celil-i seadetten itibaren aldığı eşkal hususları safabat-ı tarihîye itibarıyla irae olunur. Fıkıh lügatta gereği gibi anlamak bir şeyin iç yüzüne nüfuz etmektir. Ahkam-ı şerîyyeyi yalnız bilmek fıkıh değildir. Belki hikmeti ile illeti ile bilmek lazımdır. İstihabda İmam-Hümmam Ebnü Hanife tarifî veçhle nefis-i insanîyyenin lehine vealeyhine olan şeyleri bilmesidir⁹.

Bir ilmin hakayikına akînen ittıla olunmak için herhalde o ilmin tarihine müracaat iktiza eder. Hadisat-ı beşerîyye gibi ulum ve fununun da bir tarihi vardır. Bu meyand fıkıhın da bir tarihi vardır. Gavamız-ı fıkıhyeyi laykıyla vukuf için herhalde tarihini bilmelidir. Fıkıh tarihi ile ahkam-ı şerîyye-i amelîyye etrafıyla ihata olunur. Eimme-i müctehidinin mesalik-i ictihadiyye ictihadfata-ı muhtelifelerine asıl ve menşelerine ittıla hasıl olur. Eimme-i müctehidinin istinbat-ı ahkam hususunu ne derece vus ve takatlarına sarf ettiklerini ne dewrece rüyet ve basireti iltizam eylediklerini fıkıh tarihi ahlaflın nazar-ı ittılina arzeder. Bir kuvvetine imtisal gösterir.

Fıkıhın meratib ve şumulü

Fıkıhın üç mertebesi vardır.

1. *Ahkam-ı şerîyyeyi bilmek*
2. *Ahkam-ı şerîyyeyi gereği gibi illeti ile hikmeti ile bilmek ve usul-i şerîyyeyi furuuyla beraber zabtetmektir.*
3. *Bu bilgi ile amel olmaktır.*

İmam-ı Hümmam Ebu Hanife'nin tarif ettiği fıkıh itikadiyat amelîyatı ahlakîyatı daire-i şumuluna alır. İlm-i tevhid fıkıh ekber ve fıkıh-ı itikadidir. İlm-i şer'î ve ahkam-ı fıkıh-ı amelîdir. İlm-i ahlak ve tasavvuf fıkıh-ı ahlakîdir. İmam-ı A'zam ilm-i tevhidî fıkıh-ı ekber namı altına tedvin etmişler ise de ilm-i ahlak henüz zamanlarında tedvin olunmamıştı. Fıkıh itkadî, amelî, ahlakî olan ahkam-ı müstenbatadan ibaretti. Fıkıh ahkam-ı müstenbata tefsir ile hadî ahkam-ı asliye ilmiydi. Sonraları ilm-i tevhid ile ilm-i ahlak müstagiil bir ilim olarak tedvin olunmakla fıkıh bunlar haricinde kalan ahkam-ı amelîyyeye tabis olundu. Buna mebni fıkıhın o tarif-i şamiline "amelî" kaydı ilave olundu. Edille-i tafsilîyesinde istinbat ve istihrac suretiyle ahkam-ı amelîyyeyi bildiren kısmına furu-ı fıkıh veya sadece fıkıh ahkam-ı amelîyyeyi edille-i tafsilîyesinden istinbat ve istihrac hususunda edllenin ahvalinden icmalen bahs eden kısmına da "usul-i fıkıh" denildi. Daba sonra furu-ı fıkıhıdan ayrıca bir hikmet-i teşri ilmi tevelliüd ettiği gibi usul-i fıkıhıdan da ayrıca ilm-i hilaf ile ilm-i cedel tevelliüd etti.

Fıkıhın mevadı

Fıkıh-ı İslamiyenin üç maddesi vardır. 1. Kitab, 2. Sünnet, 3. Ara-yı fukaha. Diğer bir tabir ile iki maddesi vardır. Vahy ve re'y. Vahy de ya metlüv olur ya da gayri metlüv. Vahy-i metlüva kitab, vahy-i gayri metlüva sünnet denir. Re'y de fukahanın re'yidir. Fukahanın re'yları her ne kadar kitab ve sünnete müstenid ise de yine fukahanın buldukları asra tebean muhitin tesiri altında muhtelif tesirlere herbirinin tabiat-i nefsiyyelerine göre hasıl olan efkarnbir neticesidir.

Edvar-ı fıkıhye

Tarih-i fıkıh ve fukaha ya mütemayiz asırlar ve devirlere vey tabiat-i nefsiyelerinin ihtilafına göre müctehidinin eşhasına eşhasına bina etmek zaruretindeyiz. Fakat müctehidinin tabiat-ı nefsiyelerinin ihtilafına göre eşhasa bina etmeği tercih etmedin belki mütemayiz devirlere göre bina kılınmağı tercih ettin çünkü devirlerin muhitin tesiri daba kuvvetli daba umumdür. Fukahanın halat-ı nefsiyelerine gelince bu halat hususıyla olar aynı asırda bulunursa hakiki bir ihtilafa dayanmıyor. İşte buna mebni edvar-ı fıkıhyeyi altı devre ayırarak her bir devrin vaf-ı mümevizleri Müslümanların ahval-i ictimaiyyelerine has evsafı vardırki bu evsaf-ı mümeyyeze v hassanın bize gelen ictihad ve fetvalarında büyük bir tesiri vardır.

⁹ معرفة النفس ما لها وما عليها

Devr-i evvel, asr-ı saâdetteki teşri'e âiddir. Bu devr asıldır. Her fakih ona istinâd eder.

Devr-i sâni, Hulefâ-i râşidin veya kibr-ı sababe zamanındaki teşri'e âiddir.

Devr-i sâlis, Hulefâ-i râşidin zamanından karn-ı sâni hududuna kadar devam eden devirdeki teşri'e aittir. Bu devir safahât-ı sababe ile bryâr-ı tâbiin zamandır.

Devr-i râbi, karn-ı sâni ve sâlis devirlerine aid teşri'e bildirir. Fıkıhın tedvin olunup ulûm-ı müdevveneden biri olmuş şanlı şerefli fukahâ zühur etmiştir. Bu âlişan-ı fukahâyâ riyâset-i diniyye anahtarları bırakılmışdır. Tilmizleri de onların re'yelerini beyan etmişlerdir. Şu kadar ki tilmizleri istiklal-i fikihlerini gözeterek içtihadları üstadlarının içtihadlarına tevafük etmeke nispetlerini muhafaza etmişlerdir.

Devr-i hâmis, karn-ı sâlisden yedinci asr-ı hicrînin evâbirine doğru devam eder müddete âid teşri'i bildirir. Bu devirde de e'immeden telakkî olunan mesâil-i fikhiyyenin tabkiki zımnında mesâ'il-i fikhiyye için bir cedel sabası açılmış müellefât-ı azîme zühur etmiş mesail-i kesîre tehadüs eylemiştir. Bu devir Bağdad Abbasiye devletinin inhası memalik-i İslamiyeyeye Hulagu mühacematı ile nihayet bulur. Mısır'da biraz daha devam eder.

Devr-i Sadis, zamanımıza kadar devam eden müddete aid teşri'i bildirir. Bu devirde rub-ı taklid hakim olmuşdur. Devr-i sadise labık olmak üzere asr-ı hazırda ki hadisat-ı fikhiyye de ilave olunacaktır.

Fıkıhın tarihinin tertibi

Abkam-ı fikhiyyenin hukuk-ı İslamiyyenin geçirdiği safahat-ı tarihiyyeyi vesâik ve delailiyle göstermek diğer bir tabir ile fikih tarihi yazmak kolay değildir. Şimdiye kadar böyle bir eser yazılmamıştır. Yalnız zamanımızda Usul-i Hudari sahibi Üstad Muhammed Hudari'nin yazdığı "Tarihü't-teşri'il-İslami" ilk eserdir. Şu kadarki daha bir çok ilavelere muhtacdır. Acizleri bu kitabı esas me'hasz olarak kabul ettim. İrae eylediği tarz dairesinde başlıca hadis, fikih, usul, fikih kitaplarına ihtilafat-ı fukahaya ve ricale aid olan kitaplara tabakat ve tarih kitaplarına eslâf-ı kâjramın bize rehber olacak asar-ı güzîdelerine müracaat ederek hazırladıkları mevad sayesinde bu fikih tarihini yazmağa başladım. Asar-ı eslafın muhtelif ve müteferrik olan mebbaslerinden lazım olan malumatı iltifat ederek eduar-ı fikhiyyeye göre tensik eyledim. Memleketimizde ilk eser olacak olan fikih tarihi diğer ilk eser olan ilm-i hilaf gibi nevâkısdan hali olmayacaktır. Altı devir üzere tertib eylediğim fikih tarihinde İslam'a hadî olan mezâhib-i fikhiyyeyi nazâr-ı itibara aldım. Mezâhib-i erba'a ile mukayyed olmadım. Davudiye, Zeydiye, İbadiye, İmamîye fakihlerinden bahs ettim. Bu babda taassub hissiyatını ber taraf ederek her meslek-i fikhinin mevki-i ilmisini vermek istedim. Her fikihin .. ve delailini nazâr-ı itibara aldım. Tenkidlerde İmam Şafî'nin "el-Ümm" risalesi ile İmam Leys b. Sa'd'ın İmam Malik'e yazdığı mektubu numune-i imtisal aldım. Ümid ederim ki bu vadi me sadık kalacağım. Tuvfik ve inayet Allah'dandır.

Bu eser iki forma halinde ve eksik olarak Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Özege bölümünde, 28923 numarada bulunmaktadır.